

Redactie
Mr. I.J. Pieters
Prof. mr. L.M. Coenraad
Mr. F. Ibili

Verhuishzaken

INHOUDSOPGAVE

HOOFDSTUK 1

Inleiding / 1

F. Ibili

HOOFDSTUK 2

Verhuizing na scheiding en het functioneren van kinderen: een sociaalwetenschappelijk perspectief / 3

Z. Rejaän, L. Kostense & I. van der Valk

- 1 Inleiding / 3
- 2 Verhuizen gedurende de jeugd / 4
 - 2.1 De timing van verhuizing / 5
 - 2.2 Patronen van verhuizing / 5
 - 2.3 De context van een verhuizing / 6
 - 2.4 Empirische bevindingen omtrent verhuizing / 6
- 3 Verhuizen na scheiding: een scoping review / 8
 - 3.1 Bevindingen per domein van functioneren / 8
 - 3.2 Beperkingen van de scoping review / 11
 - 3.3 Conclusie van de scoping review / 12
- 4 Verhuizing na scheiding en de rol van gezinsfactoren / 12
 - 4.1 Gebruikte datasets en analysemethoden / 13
 - 4.2 Aantallen en soorten verhuizing (Onderzoeksvraag 1) / 15
 - 4.3 Kenmerken verhuizingen (Onderzoeksvraag 2) / 16
 - 4.4 De rol van verhuizing in het functioneren van jongeren (Onderzoeksvraag 3) / 17
 - 4.5 De rol van gezinsfactoren in het functioneren van jongeren (Onderzoeksvraag 4) / 18
 - 4.6 Evaluatie van de data / 18
- 5 Synthese en discussie / 19
 - 5.1 Bevindingen uit eerder onderzoek / 19
 - 5.2 Bevindingen uit eigen onderzoek / 19
 - 5.3 Welke lessen kunnen rechters uit dit hoofdstuk meenemen? / 21
 - 5.4 Toekomstig onderzoek / 22

HOOFDSTUK 3

Ontwikkelingen in de jurisprudentie van verhuiz zaken en aanbevelingen voor de praktijk / 25

I.J. Pieters

- 1 Inleiding / 25
- 2 Verhuizing en gelijkwaardig ouderschap / 25
- 3 Verhuizing en toestemming / 26
- 4 Kan een verhuizingsverzoek ook te vroeg worden gedaan? / 28
- 5 Verhuizing en noodzaak / 29
- 6 Verhuizing en krapte op de woningmarkt / 30
- 7 Verhuizing en nieuwe partners / 34
- 8 Verhuizing en hoofdverzorger / 35
- 9 Terug naar familie (sociaal netwerk) en roots (heimwee) / 37
- 10 Een nieuwe baan? / 38
- 11 Turbulent relatieverleden / 39
- 12 Internationale verhuizingen / 39
- 13 Herhaalde verzoeken om verhuizing / 42
- 14 Eerst verhuizen en dan pas toestemming vragen / 44
- 15 Verzoek tot eenhoofdig gezag als breekmiddel / 49
- 16 Eenhoofdig gezag en verhuizing / 50
- 17 Verhuizen en co-ouderschap / 52
- 18 Verhuizing in een spoedvoorziening / 54
- 19 Terugverhuizen en dwangsom / 57
- 20 Verhuizing en uitvoerbaarverklaring bij voorraad / 58
- 21 Verzoek tot verhuizing voor het eerst in hoger beroep / 59
- 22 Verhuizing en belanghebbende bruesjes / 59
- 23 Verhuizing en de bijzondere curator / 60
- 24 Verhuishandreiking voor de advocaat en de rechter / 62
- 25 Slotwoord / 63

HOOFDSTUK 4

Verhuiscriteria: stand van de rechtspraak / 65

T.C.P. Christoph en E.C.C. Punselie

- 1 Inleiding / 65
- 2 De verhuiscriteria / 66
- 3 Factoren in de Recommendation on preventing and resolving disputes on child relocation / 67
- 4 Criteria anno 2024 / 68
- 4.1 De noodzaak tot verhuizen in relatie tot andere criteria / 69
- 4.2 De weging van de stem van het kind / 75
- 5 Conclusie en aanbevelingen / 79
- 5.1 Conclusie / 79
- 5.2 Aanbevelingen / 81

HOOFDSTUK 5

Verhuizingen van gezaghebbende ouders, maar zonder de kinderen / 83

T.C.P. Christoph & A.M.E. Derks

- 1 Inleiding / 83
- 2 Juridische grondslag / 84
- 3 (Hoofd)verblijfplaats en inschrijving BRP / 84
- 3.1 Woonplaats / 84
- 3.2 Hoofdverblijfplaats / 85
- 3.3 Inschrijving Basisregistratie Personen (BRP) / 86
- 3.4 Andere criteria om de hoofdverblijfplaats vast te stellen / 87
- 3.5 Geen hoofdverblijfplaats in geval van co-ouderschap / 87
- 3.6 Formele en effectieve verblijfplaats / 88
- 4 Verhuizende ouder heeft toestemming nodig / 89
- 5 Verhuizende ouder heeft geen toestemming nodig / 90
- 6 Conclusie en aanbeveling / 96

HOOFDSTUK 6

Ouder met eenhoofdig gezag wil verhuizen; wat is de rechtspositie van de diverse betrokkenen? / 101

M.J. Alt-van Endt

- 1 Inleiding / 101
- 2 Supranationaal kader en rechtspraak van het EHRM en het HvJ EU / 103
- 3 De Hoge Raad over verhuizing en de klassieke verhuiscriteria uit de feitenrecht-spraak / 106
- 4 De informatie- en consultatieverplichting van de ouder met eenhoofdig gezag / 107
- 5 Wat kan de ouder met eenhoofdig gezag aan de rechter vragen? / 109
- 6 Welke criteria gelden bij verhuizing in geval van eenhoofdig gezag? / 110
- 7 Eigen inzicht / 113
- 8 De positie van de andere ouder zonder gezag / 116
- 9 Wetgeving is wenselijk / 117
- 10 Positie van de nieuwe partner / 121
- 11 Conclusie en aanbeveling / 123

HOOFDSTUK 7

Procesrechtelijke kwesties in verhuizsaken / 127

L.M. Coenraad

- 1 Inleiding / 127
- 2 Verhuizsaken in gezag- en omgangsprocedures / 127
- 2.1 Bronnen van procesrecht / 128
- 2.2 Relatieve bevoegdheid / 128

2.3	Nieuw: substantiëringsplicht en bewijsaandragplicht in verzoekschriftprocedure / 130
2.4	Horen van minderjarige kinderen en kindvriendelijke terugkoppeling / 131
2.5	Vaak meervoudige afdoening in eerste aanleg / 133
2.6	Advies Raad voor de Kinderbescherming / 134
2.7	Voorlopige voorziening op grond van art. 223 Rv / 134
3	Verhuizingen in het kader van (echt)scheiding / 135
3.1	Bronnen van (echt)scheidingsprocesrecht / 135
3.2	Relatieve bevoegdheid / 135
3.3	Ouderschapsplan / 136
3.4	Voorlopige voorzieningen? / 136
3.5	Verhuisverzoek als nevenvoorziening / 137
3.6	(Iets minder) nieuw: substantiëringsplicht en bewijsaandragplicht in verzoekschriftprocedure / 138
4	Verhuizingen in kort geding / 138
4.1	Relatieve bevoegdheid / 139
4.2	Ordemaatregelen in verhuizingen / 139
5	Overkoepelende onderwerpen: dwangmiddelen en uitvoerbaarverklaring bij voorraad / 140
5.1	Dwangmiddelen / 141
5.2	Uitvoerbaarverklaring bij voorraad / 141
6	Afrondende opmerkingen / 143

HOOFDSTUK 8

IPR-vraagstukken in verhuizingen / 145

M.M. van Maanen en M. Groenleer

1	Algemeen / 145
2	Gewone verblijfplaats / 146
3	Internationale bevoegdheid bij gezamenlijk gezag: verhuizing heeft nog niet plaatsgevonden / 149
3.1	Hoofregel / 149
3.1.1	Kind heeft gewoon verblijf in Nederland / 149
3.1.2	Kind heeft gewoon verblijf in een andere EU-lidstaat / 150
3.1.3	Kind heeft gewoon verblijf in een HKV 1996-staat / 150
3.1.4	Kind heeft gewoon verblijf in een ander land buiten de EU, niet zijnde een HKV 1996-staat / 151
3.1.5	Slotsom / 151
3.2	Uitzonderingen / 151
3.2.1	Art. 4 lid 3 en art. 5 Rv / 151
3.2.2	Forumkeuze / 152
3.2.3	Overdracht / 154
3.2.4	Gewone verblijfplaats kind kan niet worden vastgesteld / 155
4	Internationale bevoegdheid bij eenhoofdig gezag: verhuizing heeft nog niet plaatsgevonden / 156

5	Internationale bevoegdheid bij gezamenlijk gezag: verhuizing heeft al plaatsgevonden / 157
5.1	Internationale kinderontvoering / 157
5.2	Gezamenlijk gezag / 157
5.2.1	Kind verblijft in een HKOV 1980-verdragsstaat / 157
5.2.2	Kind verblijft in een land dat niet is aangesloten bij het HKOV 1980 / 161
6	Internationale bevoegdheid bij eenhoofdig gezag: verhuizing heeft al plaatsgevonden / 161
6.1	Gewone verblijfplaats kind is overgegaan / 163
6.2	Gewone verblijfplaats kind is niet overgegaan / 164
7	Erkenning en tenuitvoerlegging van een Nederlandse uitspraak in het buitenland / 165
7.1	Tenuitvoerlegging in EU-lidstaten / 165
7.2	Tenuitvoerlegging in HKV 1996-verdragsstaat / 165
7.3	Erkenning in een ander land / 166
8	Conclusie / 166

Inleiding

*F. Ibili*¹

In dit boek wordt door verschillende auteurs uit de praktijk en de wetenschap vanuit diverse invalshoeken aandacht besteed aan juridische geschillen rondom verhuizszaken waarbij minderjarige kinderen zijn betrokken. Hierbij gaat het doorgaans om situaties waarin na een relatiebreuk een van de ouders de wens heeft om met de minderjarige kinderen te verhuizen naar een andere stad binnen Nederland of naar het buitenland, terwijl de andere ouder daarmee niet (zonder meer) instemt. Het kan echter ook gaan om een verhuizing door een ouder zonder de kinderen, waarbij de verhuizing wel consequenties heeft voor de zorg- of omgangsregeling.

De aanleiding voor de verhuizing is doorgaans een nieuwe relatie, het terugkeren naar een vertrouwde omgeving met familie en vrienden of een nieuwe baan. Ook komt het voor dat de verhuizing, zonder instemming van de andere ouder, al heeft plaatsgevonden. De andere ouder wordt dan voor een voldongen feit geplaatst. Indien de verhuizing in overleg en met toestemming van de andere ouder plaatsvindt, is er niets aan de hand. Gelukkig komen harmonieuze verhuizingen in de praktijk ook voor. Maar wanneer de andere ouder niet instemt met een verhuizing, is een gang naar de rechter onvermijdelijk. Zo'n procedure vraagt veel van de betrokkenen. Vooral de onzekerheid over de afloop van de procedure (zal de rechter wel of geen toestemming verlenen?) zal zenuwslopend zijn.

Verhuizszaken roepen verschillende vragen op, waarvan de belangrijkste in dit boek worden behandeld. Natuurlijk is er aandacht voor de welbekende verhuiscriteria, aan de hand waarvan bepaald kan worden of een (voorgenomen) verhuizing al dan niet is gerechtvaardigd. Wat is de stand van de rechtspraak ten aanzien van de verhuiscriteria en hoe worden deze criteria in de feitenrechtspraak toegepast? Zijn er lijnen te herkennen? Is er een versoepeling waar te nemen in de criteria van de noodzaak voor een verhuizing? Ook wordt op grond van sociaalwetenschappelijke inzichten aandacht besteed aan de gevolgen van een verhuizing voor minderjarige kinderen. Met welke effecten voor minderjarige kinderen moet rekening worden gehouden? En in hoeverre kan de rechter bij het beoordelen van een verhuistoestemming daarmee rekening houden? Verder is er aandacht voor de procedurele vragen die in verhuizszaken kunnen rijzen. Kan de vervangende toestemming voor een verhuizing worden gevraagd in kort geding of in het kader van een echtscheidingsprocedure? Doet de rechter er verstandig aan om de verleende toestemming tot verhuizing uitvoerbaar bij voorraad te verklaren of juist niet? Hoewel de meeste verhuizszaken zich afspelen tussen ouders die beiden het gezag hebben, komt

1 Mr. F. (Fatih) Ibili is advocaat-generaal bij de Hoge Raad der Nederlanden.

het ook voor dat de niet-verhuizende ouder geen gezag heeft. Is het de bedoeling dat de ouder met alleen gezag toestemming vraagt voor de verhuizing? Staat de ouder zonder gezag met lege handen of kan hij toch nog voorwaarden stellen aan de verhuizing? In de praktijk komen geregeld internationale verhuizingen voor, waarbij een ouder met de minderjarige kinderen naar het buitenland wenst te verhuizen. Dat roept vragen van internationaal privaatrecht op, in het bijzonder of de Nederlandse rechter rechtsmacht heeft om kennis te nemen van de verzochte verhuistoestemming. Ook hieraan wordt aandacht besteed. Ten slotte rijst de vraag hoe kan worden opgetreden als een verhuizing, zonder voorafgaande toestemming, al heeft plaatsgevonden. Wat kan in deze gevallen worden verwacht van een terugverhuisgebod?

Kortom, veel vragen in de context van verhuiz zaken. Met dit boek beogen de auteurs de juridische kaders op dit gebied inzichtelijk te maken in de hoop daarmee bij te dragen aan een passende oplossing voor verhuisgeschillen die recht doet aan de belangen van alle betrokkenen.

Verhuizing na scheiding en het functioneren van kinderen: een sociaalwetenschappelijk perspectief

Z. Rejaän, L. Kostense & I. van der Valk¹

1 Inleiding

Verhuizen gedurende de kindertijd is doorgaans een belangrijke levensgebeurtenis die mogelijk als stressvol en ontwrichtend ervaren kan worden, zeker wanneer de verhuizing gerelateerd is aan een (echt)scheiding. Jaarlijks krijgen in elk geval 49.000 Nederlandse kinderen te maken met het uit elkaar gaan van hun ouders,² wat voor kinderen in feite ten minste één verhuizing van of met een ouder tot gevolg heeft. Waar en met wie kinderen wonen, is dan een van de meest belangrijke onderwerpen waarover beslist moet worden. Niet alleen tijdens de scheiding, maar ook in de jaren daarna, aangezien na scheiding relatief vaak verhuisd wordt.³ Zo verhuist een derde van de kinderen met gescheiden ouders minimaal drie keer gedurende hun jeugd, vergeleken met slechts 5% van de kinderen zonder gescheiden ouders.⁴ Waar het de meeste ouders lukt om daar samen – en bij voorkeur met inspraak van hun kinderen – beslissingen over te maken, leggen sommige ouders het geschil omtrent een eventuele verhuizing voor aan de rechter.⁵ De rechter maakt dan een 'zodanige beslissing als haar in het belang van het kind wenselijk voorkomt' (art. 1:253a lid 1 BW). Hierbij worden alle relevante omstandigheden in acht genomen, zoals de noodzaak om te verhuizen, de verdeling van de zorgtaken en de leeftijd

-
- 1 Dr. Z. (Zoë) Rejaän is postdoctoraal onderzoeker bij de onderzoeksgroep Jeugd & Gezin, Departement Educatie en Pedagogiek, Universiteit Utrecht. Mr. L. (Loran) Kostense is PhD-kandidaat bij de afdeling Privaatrecht aan de Vrije Universiteit (VU) Amsterdam. Dr. I. (Inge) van der Valk is universitair hoofddocent, werkzaam bij de onderzoeksgroep Jeugd & Gezin, Universiteit Utrecht.
 - 2 Na een huwelijk, geregistreerd partnerschap of samenwoonrelatie. Zie: T. Geurts, 'Factsheet 2023-5 Scheidingen 2022: Gerechtelijke procedures en gesubsidieerde rechtsbijstand', *Wetenschappelijk Onderzoek- en Datacentrum 2023/5*; Kinderen die scheiding ouders meemaakten, 1999, 2009, 2019 (cbs.nl).
 - 3 Zie: De woonsituatie na een scheiding (cbs.nl).
 - 4 J. Kuyvenhoven, 'Leidt veel verhuizen als kind tot slechtere onderwijsprestaties?', *Demos: Bulletin over bevolking en samenleving 2022/38*, p. 5-7.
 - 5 Indien sprake is van gezamenlijk gezag kan dit op basis van artikel 1:253a BW. Precieze cijfers over het aantal verhuizingen zijn niet beschikbaar.

van het kind.⁶ Hoewel iedere casus om een zorgvuldige afweging van alle belangen en omstandigheden vraagt, is het huidige toetsingskader van rechters in verhuizingszaken niet (volledig) gefundeerd op sociaalwetenschappelijke kennis over de mogelijke gevolgen van een verhuizing voor kinderen. Om bij te dragen aan breder geïnformeerde besluitvorming rondom scheidingsgerelateerde verhuizingszaken, wordt in dit hoofdstuk op basis van sociaalwetenschappelijke inzichten ingegaan op de mogelijke gevolgen van een verhuizing voor kinderen. Allereerst wordt in paragraaf 2 een beknopt overzicht gegeven van theoretische perspectieven en empirische bevindingen uit de sociaalwetenschappelijke literatuur omtrent verhuizing in het algemeen. Vervolgens wordt in paragraaf 3 aan de hand van een recent gepubliceerde *scoping review*, een systematische literatuurstudie, ingezoomd op wat bekend is over de mogelijke gevolgen van een scheidingsgerelateerde verhuizing voor kinderen.⁷ In paragraaf 4 volgt een eigen analyse van beschikbare empirische data van Nederlandse jongeren met gescheiden ouders, om meer inzicht te krijgen in de cijfers over en kenmerken van verhuizing na scheiding, de effecten daarvan op kinderen, en de rol van verschillende gezinsfactoren daarbij. Daarbij wordt grotendeels uitgegaan van onderzoeksgegevens van representatieve groepen jongeren na scheiding, oftewel groepen die qua achtergrondkenmerken een afspiegeling zijn van de populatie.⁸ Dit is belangrijk om in gedachten te houden, aangezien veruit de meeste scheidingen niet gepaard gaan met een (problematische) verhuizing en verhuizingszaken in die zin allerminst representatief zijn. Tot slot bestaat paragraaf 5 uit een synthese van alle bevindingen, uitmondend in aanbevelingen met betrekking tot deze kwestie.

2 Verhuizen gedurende de jeugd

In 2023 verhuisden in Nederland ongeveer 1,73 miljoen mensen, waaronder ruim 250.000 minderjarigen.⁹ Onafhankelijk van de reden voor verhuizing, kan een verandering van leefomgeving ingrijpende gevolgen hebben voor de manier waarop kinderen en jongeren opgroeien en zich ontwikkelen. Vanuit ecologisch perspectief – een breed theoretisch kader dat de ontwikkeling van individuen beschouwt binnen de context waarin zij opgroeien – speelt een woonplaats namelijk op verschillende manieren een belangrijke

6 Dit is een aantal van de ‘verhuiscriteria’, zoals deze in de literatuur en rechtspraak worden gebruikt. De gehanteerde lijstjes lopen echter uiteen; er worden in de literatuur en in de rechtspraak variaties op deze criteria genoemd. Zie bijvoorbeeld: G.C.A.M. Ruitenbergh, *De toepassing van het Haags Kinderontvoeringsverdrag in Nederland en het belang van het kind*, Amsterdam: Boom Juridische Uitgevers 2015, p. 208; A. Heida, ‘Recente verhuisperikelen’, *Tijdschrift voor scheidingsrecht*, 2012/68; J.A.M. Hendriks & M.A. de Boer, ‘Belang van het kind bij vrijwillige ver(huis)plaatsingen: Suggesties voor kindgecentreerde aanpak van verhuizing na scheiding’, *Relatierecht en Praktijk* 2019/6, p. 47-48; T. Houtepen & J.V. Verduijn, ‘Het onderscheid tussen eenhoofdig en gezamenlijk ouderlijk gezag in verhuizingszaken: Een analyse van dit onderscheid en de gevolgen daarvan voor ouders en kinderen’, *Relatierecht en Praktijk*, 2024/3, p. 42.

7 L. Kostense, ‘The consequences of divorce-related relocation: A scoping review on the (lack of) knowledge of the topic’, *Marriage & Family Review* 2024/4, p. 210-235.

8 Representatief betekent in dit geval dat er op basis van de beschikbare data betrouwbare uitspraken gedaan kunnen worden over de populatie jongeren met gescheiden ouders.

9 Zie: Iets meer verhuizingen in 2023 (cbs.nl) en verhuisde personen; geslacht, leeftijd en regio per maand (cbs.nl).

rol in de ontwikkeling van jeugdigen.¹⁰ Zo bepaalt deze de nabijheid van familieleden en vrienden die emotionele en praktische steun kunnen bieden bij de opvoeding van kinderen, evenals de beschikbare scholen, kinderopvang en (jeugd)gezondheidszorg, en de reisafstand tot het werk van ouders. Meer indirect bepaalt een woonplaats de omstandigheden waaronder kinderen opgroeien, bijvoorbeeld in een stad of dorp, in een veilige omgeving of een waar veel criminaliteit plaatsvindt. Een verhuizing kan daarmee in principe positieve en negatieve veranderingen teweegbrengen. Wat precies maakt dat een verhuizing ingrijpend of problematisch is voor jeugdigen, kan vanuit verschillende invalshoeken bekeken worden, bijvoorbeeld door te kijken naar de timing, patronen en context van verhuizingen.

2.1 De timing van verhuizing

De levenslooptheorie,¹¹ waarin iemands ontwikkeling wordt beschouwd als een geordende tijdlijn vanaf de geboorte tot de dood, benadrukt de relevantie van timing van gebeurtenissen. Grote gebeurtenissen zoals een verhuizing vragen om verandering en aanpassing, wat mogelijk lastiger is voor jonge kinderen, die nog weinig coping-vaardigheden ontwikkeld hebben om daarmee om te gaan.¹² Tegelijkertijd zou het juist stressvoller kunnen zijn voor adolescenten, voor wie vriendschappen van toenemend belang zijn en een verandering van woonplaats mogelijk nadelige gevolgen heeft voor hun sociale leven.¹³

2.2 Patronen van verhuizing

Naast de timing van gebeurtenissen kunnen ook patronen van stabiliteit en verandering relevant zijn. Een verhuizing kan ontwrichtend zijn wanneer iemand altijd op één plek heeft gewoond, maar juist ook wanneer het de volgende in een reeks verhuizingen betreft. In beide situaties kan iemands *sense of belonging* – het gevoel ergens thuis te zijn of erbij te horen – worden aangetast, wat vaak gepaard gaat met problemen op psychologisch, academisch en sociaal gebied.¹⁴ Vanuit een *multiple transition perspective*, waarbinnen een scheiding vooral wordt beschouwd als onderdeel van een reeks belangrijke veranderingen,

-
- 10 U. Bronfenbrenner, 'The ecology of the family as a context for human development: research perspectives', *Developmental Psychology* 1989/22, p. 723-742; U. Bronfenbrenner, 'The bioecological theory of human development', in: U. Bronfenbrenner (red.), *Making human beings human. Bioecological perspectives on human development*, Thousand Oaks: Sage Publishing 2005, p. 3-15.
 - 11 G. Elder, M.J. Shanahan & J.A. Jennings, 'Human development in time and place', in M. H. Bornstein, T. Leventhal, & R. M. Lerner (red.), *Handbook of child psychology and developmental science. Ecological settings and processes*, Hoboken: John Wiley & Sons 2015, p. 6-54; D. Hutchison, 'Life course theory', in R.J.R. Levesque (red.), *Encyclopedia of Adolescence*, New York: Springer 2014, p. 1586-1594.
 - 12 M.J. Zimmer-Gembeck, & E.A. Skinner, 'The development of coping across childhood and adolescence: An integrative review and critique of research', *International Journal of Behavioral Development* 2011/35, p. 1-17.
 - 13 J.G. Smetana, N. Campione-Barr & A. Metzger, 'Adolescent development in interpersonal and societal contexts', *Annual Review of Psychology* 2006/57, p. 255-284.
 - 14 R.F. Baumeister & M.R. Leary, 'Need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation', *Psychological Bulletin* 1995/117, p. 497-529; Z. Rejaan e.a., 'Adolescents' post-divorce sense of belonging: An interdisciplinary review', *European Psychologist* 2021/27, p. 277-290.

zou het aantal veranderingen dat jongeren in hun gezin doormaken een belangrijke factor zijn, omdat iedere verandering stressvol kan zijn en die stress kan cumuleren gedurende een reeks van meerdere veranderingen.¹⁵

2.3 De context van een verhuizing

Ten slotte hebben drastische veranderingen, ook wel keerpunten, een belangrijke plaats in de levenslooptheorie. Een levensgebeurtenis kan als keerpunt beschouwd worden wanneer het kansen brengt of juist beperkt, wanneer het blijvende verandering teweegbrengt in iemands omgeving, of wanneer het iemands zelfconcept, overtuigingen of verwachtingen verandert.¹⁶ Vanuit dit perspectief is het belangrijk om te kijken naar hoe verhuizingen gelinkt zijn aan levenslooptrajecten op andere gebieden, zoals veranderingen in de gezinssituatie, huisvesting en scholing.

2.4 Empirische bevindingen omtrent verhuizing

Een ruime hoeveelheid wetenschappelijke studies, veelal internationaal en vanuit verschillende disciplines, heeft het verband tussen verschillende aspecten van verhuizingen en sociale, mentale en fysieke problemen bij jeugdigen getoetst. Afhankelijk van het soort onderzoeksdesign (de wijze van meten en het aantal meetmomenten) kunnen uitspraken gedaan worden over het soort verband tussen verhuizen en het functioneren van jongeren. Studies met een cross-sectioneel onderzoeksdesign bestaan uit één meetmoment en meten op datzelfde moment of iemand bijvoorbeeld verhuisd is én hoe het met diegene gaat, terwijl studies met een longitudinaal onderzoeksdesign uit twee of meer meetmomenten bestaan. Door het verband tussen verhuizen en het functioneren van jongeren over tijd te onderzoeken, kunnen longitudinale studies met meer zekerheid uitspraken doen over oorzaak-gevolgrelaties dan cross-sectionele studies. Afhankelijk van het tijdsinterval tussen meetmomenten en de duur van longitudinale studies (bijvoorbeeld maanden of jaren) kunnen uitspraken gedaan worden over de korte of langere termijn.

Twee systematische literatuurreviews uit 2008 en 2016¹⁷ en één meta-analyse¹⁸ hebben de uiteenlopende empirische bevindingen uit de algemene verhuisliteratuur in kaart gebracht. De meta-analyse – een overzichtsstudie die resultaten uit eerder onderzoek bundelt en statistisch toetst – laat zien dat verhuizingen op relatief korte termijn gemiddeld vaker samengaan met negatieve dan positieve gezondheidsuitkomsten bij jeugdigen. De sterkte van dit verband verschilt echter aanzienlijk, afhankelijk van de onderzochte

15 P.R. Amato, 'Research on divorce: continuing trends and new developments', *Journal of Marriage and Family* 2010/72, p. 650-666.

16 M. Rutter, 'Transitions and turning points in developmental psychopathology: As applied to the age span between childhood and mid-adulthood', *International Journal of Behavioral Development* 1996/19, p. 603-636.

17 T. Jelleyman & N. Spencer, 'Residential mobility in childhood and health outcomes: A systematic review', *Journal of Epidemiology and Community Health* 2008/62, p. 584-592; B.P. Cotton, 'Residential mobility and social behaviors of adolescents: A systematic review of the literature', *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing* 2016/29, p. 177-187.

18 M. Simsek, R. Costa & H.A. de Valk, 'Childhood residential mobility and health outcomes: A meta-analysis', *Health and Place* 2021/71, p. 1-12.

problemen, en – in lijn met de levenslooptheorie – van de timing, hoeveelheid en context van verhuizingen. Zo lijken verhuizingen het meest risicovol voor de ontwikkeling van (langeretermijn)problemen wanneer ze plaatsvinden tijdens de adolescentie en er relatief vaak (meer dan drie keer) verhuisd wordt, wat impliceert dat de negatieve effecten van iedere verhuizing zich opstapelen.¹⁹ Veel-verhuizers zouden meer risico lopen op gedragsproblemen zoals geweld, delinquentie, middelenmisbruik en seksueel risicogedrag.²⁰ Recent Nederlands onderzoek heeft daarnaast aangetoond dat veelvuldig verhuizen samenhangt met achterstanden in het onderwijs; op 23-jarige leeftijd hebben veel-verhuizers relatief minder vaak hun startkwalificatie voor de arbeidsmarkt behaald.²¹

Hoewel jeugdigen die verhuizen statistisch gezien meer risico lopen op kortetermijnproblemen, is onder de auteurs van bovengenoemde studies consensus dat er onvoldoende bewijs is voor een direct oorzakelijk verband tussen verhuizingen en problemen van jongeren. Dit komt doordat verhuizingen vaak plaatsvinden als gevolg van financiële problemen, gezinsproblemen, of problemen in de buurt. En juist die omstandigheden, stellen zij, zijn van cruciaal belang bij het bepalen van het verhuizingsrisico voor jongeren. Zo zouden jongeren het grootste risico lopen op problemen wanneer zij ook op andere gebieden meer kwetsbaar zijn, bijvoorbeeld omdat hun ouders een lager inkomen en lager opleidingsniveau hebben.²² In lijn daarmee laat de meta-analyse zien dat de negatieve effecten van verhuizing op jongeren aanzienlijk verminderen wanneer rekening wordt gehouden met bepaalde gezinsfactoren (zoals etniciteit, sociaaleconomische status, burgerlijke staat) en levensgebeurtenissen die samengaan met de verhuizing. Dit impliceert dat het niet zozeer de verhuizing is waar jongeren last van hebben, maar de omstandigheden of aanleiding ervoor, zoals armoede en werkloosheid van ouders, het overlijden van een ouder of een scheiding.

Kortom, op basis van de beschreven literatuur is de verwachting dat een verhuizing op zijn minst ingrijpend is voor jeugdigen die een scheiding meemaakten, net zoals het ingrijpend is voor jeugdigen die om andere redenen verhuizen. Dit heeft te maken met de praktische en emotionele veranderingen die over het algemeen met een verhuizing gepaard gaan. Wel lijkt de kans groter dat jeugdigen met gescheiden ouders gedurende deze periode problemen ervaren, aangezien dit een stressvolle levensgebeurtenis op zichzelf is. Daarnaast lopen jongeren van middelbare schoolleeftijd en kinderen die vaker of zelfs veelvuldig verhuizen mogelijk extra risico op problemen.

19 M. Simsek, R. Costa & H.A. de Valk, 'Childhood residential mobility and health outcomes: A meta-analysis', *Health and Place* 2021/71, p. 6.

20 T. Jellayman & N. Spencer, 'Residential mobility in childhood and health outcomes: A systematic review', *Journal of Epidemiology and Community Health* 2008/62, p. 584-592; B.P. Cotton, 'Residential mobility and social behaviors of adolescents: A systematic review of the literature', *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing* 2016/29, p. 177-187.

21 J. Kuyvenhoven, 'Leidt veel verhuizen als kind tot slechtere onderwijsprestaties?', *Demos: Bulletin over bevolking en samenleving* 2022/38, p. 5-7.

22 T. Jellayman & N. Spencer, 'Residential mobility in childhood and health outcomes: A systematic review', *Journal of Epidemiology and Community Health* 2008/62, p. 584-592; B.P. Cotton, 'Residential mobility and social behaviors of adolescents: A systematic review of the literature', *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing* 2016/29, p. 177-187.

3 Verhuizen na scheiding: een scoping review

Om verder zicht te krijgen op de omvang, ernst en duur van problemen die jongeren ondervinden na een verhuizing in de context van een scheiding, wordt momenteel een promotieonderzoek uitgevoerd bij de Vrije Universiteit (VU) Amsterdam met betrekking tot het onderwerp verhuizingszaken. In het kader van dit proefschriftonderzoek is literatuuronderzoek gedaan naar de mogelijke gevolgen van een scheidingsgerelateerde verhuizing voor de betrokken kinderen.²³ Daarin werd op systematische en transparante wijze, door het volgen van concrete stappen van de *scoping review*-methode,²⁴ onderzocht wat bekend is over de mogelijke effecten van een verhuizing na scheiding op kinderen.

Binnen dit systematische literatuuronderzoek is Nederlands- en Engelstalige literatuur meegenomen waarin aan de hand van een empirische methode, namelijk vragenlijsten of interviews, data zijn verzameld over verhuizing na scheiding van kinderen tot achttien jaar. In samenwerking met informatiespecialisten is een zoekopdracht opgesteld, welke in augustus 2021 is uitgevoerd in de zoekmachines Scopus, Web of Science, PsycInfo en IBSS. Er werden uiteindelijk zeventien artikelen als relevant beoordeeld, welke waren gebaseerd op tien onafhankelijke steekproeven. Deze artikelen waren gepubliceerd tussen 2002 en 2018 en zijn afkomstig uit de Verenigde Staten van Amerika, Australië en Nieuw-Zeeland.

Het onderzochte functioneren van de betrokken kinderen kon worden opgedeeld in de volgende domeinen: psychologisch, relationeel, gedragsmatig, financieel, fysieke gezondheid en academisch functioneren. Over het algemeen lieten de studies zien dat een scheidingsgerelateerde verhuizing gedurende de jeugd verschillende negatieve kortetermijneffecten zou kunnen hebben.²⁵ Tegelijkertijd zijn er op basis van de huidige wetenschappelijke studies nog geen eenduidige conclusies over te trekken, wat hieronder nader wordt toegelicht.

3.1 Bevindingen per domein van functioneren

De variabelen in de gevonden studies waren overwegend gericht op de gevolgen van een scheidingsgerelateerde verhuizing op het psychologische domein (40%) en op het relationele domein (36%). Het *psychologische domein* heeft, allereerst, betrekking op het mentaal en emotioneel functioneren van kinderen. Hoewel uit interviews naar voren kwam dat een verhuizing na scheiding gerelateerd was aan positieve uitkomsten, zoals een

23 De publicatie van de *scoping review* is te raadplegen voor meer details: L. Kostense, 'The consequences of divorce-related relocation: A scoping review on the (lack of) knowledge of the topic', *Marriage & Family Review* 2024, p. 210-235.

24 Meer informatie over de *scoping review*-methode voor juristen is te vinden in: L. Kostense, 'Systematisch literatuuronderzoek: De toegevoegde waarde van een scoping review voor juridisch literatuuronderzoek', *Law and Method* 2024.

25 Hierbij werd in de *scoping review*, gebaseerd op literatuur hieromtrent, een effect gecategoriseerd als korte termijn als het binnen drie jaar na de scheiding was gemeten, en lange termijn als het daarbuiten viel.

sterker welbevinden en geluksgevoel van kinderen,²⁶ liet de meerderheid van de studies negatieve gevolgen zien. Zo werd in studies gevonden dat het aantal verhuizingen en keren dat een kind gescheiden werd van een ouder samenhang met aanpassingsproblemen bij kinderen.²⁷ Een studie onder 602 psychologiestudenten rapporteerde een verminderde levenstevredenheid wanneer een scheidingsgerelateerde verhuizing had plaatsgevonden ten opzichte van jongeren die dit niet hadden meegemaakt.²⁸ Ook een online survey, een vragenlijst afgenomen via de computer, rapporteerde een negatieve samenhang tussen verhuizingen na scheiding en bepaalde psychopathologische symptomen. De kinderen met de ervaring van een scheidingsgerelateerde verhuizing zouden meer stress en zorgen ervaren, vaker psycho-medicatie gebruiken en meer depressieve klachten rapporteren dan kinderen die geen verhuizing na scheiding hebben meegemaakt.²⁹

In het kader van het *relationele domein*, gericht op de manier waarop individuen zich tot elkaar verhouden, werd eveneens voornamelijk een negatieve samenhang gevonden. Zo zouden kinderen, volgens zowel een studie onder 829 psychologiestudenten als een online survey onder 701 respondenten, na een scheidingsgerelateerde verhuizing zich minder hecht voelen met hun ouders en daarnaast hun ouders meer missen, dan kinderen die niet verhuisd waren na een scheiding.³⁰ Volgens een studie waarin kinderen drie maal in vijf jaar werden geïnterviewd, leek dit, verschillend per kind, te vervagen met de tijd en samen te hangen met de leeftijd van het kind.³¹ Uit deze studie bleek dat jongere kinderen de achterblijvende ouder na een verhuizing meer leken te missen dan oudere kinderen. De kwaliteit van de ouder-kindrelatie leek tevens samen te hangen met de verhuizing, wanneer dit werd vergeleken tussen kinderen waarvan een ouder minimaal een uur rijden

- 26 N. Taylor, M. Gollop & M. Henaghan, 'Relocation following parental separation: The welfare and best interests of children research report', *Centre for Research on Children and Families* 2010/92, p. 102-108; M. Gollop & N. Taylor, 'New Zealand children and young people's perspectives on relocation following parental separation', *Law and Childhood Studies: Current Legal Issues* 2012/14, p. 229; P. Parkinson & J. Cashmore, 'Reforming relocation law: An evidence-based approach', *Family Court Review* 2015/53, p. 28; P. Parkinson & J. Cashmore, 'Relocation and the indissolubility of parenthood', *Journal of Child Custody* 2018/15, p. 11-12.
- 27 E.K. Adam & P.L. Chase-Lansdale, 'Home sweet home(s): Parental separations, residential moves, and adjustment problems in low-income adolescent girls', *Developmental Psychology* 2002/38, p. 802; S.L. Braver, I.M. Ellman & W.V. Fabricius, 'Relocation of children after divorce and children's best interests: New evidence and legal considerations', *Journal of Family Psychology* 2003/17, p. 214.
- 28 S.L. Braver, I.M. Ellman & W.V. Fabricius, 'Relocation of children after divorce and children's best interests: New evidence and legal considerations', *Journal of Family Psychology* 2003/17, p. 214.
- 29 S.L. Braver, I.M. Ellman & W.V. Fabricius, 'Relocation of children after divorce and children's best interests: New evidence and legal considerations', *Journal of Family Psychology* 2003/17, p. 214-216.; S.E. Gilman, I. Kawachi, G.M. Fitzmaurice & S.L. Buka, 'Socio-economic status, family disruption and residential stability in childhood: Relation to onset, recurrence and remission of major depression', *Psychological Medicine* 2003/33, p. 1349-1350; J.P. Koller, 'Effects of post-divorce relocation on adult children from divorced families', *Drexel University* 2016, p. 41.
- 30 W.V. Fabricius, 'Listening to children of divorce: New findings that diverge from Wallerstein, Lewis and Blakeslee', *Family Relations* 2003/52, p. 394.
- 31 P. Parkinson & J. Cashmore, 'Reforming relocation law: An evidence-based approach', *Family Court Review* 2015/53, p. 23-39; J. Cashmore & P. Parkinson, 'Children's wishes and feelings in relocation disputes', *Children and Family Law Quarterly* 2016/28, p. 34-35.

weg was verhuisd met kinderen waarbij geen verhuizing had plaatsgevonden.³² In de betrokken interviewstudies, waarin door middel van interviews data waren verzameld, was de relatie met vrienden een terugkerend thema. Het achterlaten van vrienden was een factor die verhuizen moeilijker maakte. Het opbouwen van nieuwe vriendschappen kon de eventuele aanpassing op een verhuizing en het thuisvoelen op een nieuwe plek juist vergemakkelijken voor wat oudere kinderen.³³

Op het *gedragmatige domein* en het *financiële domein* waren minder variabelen in de studies gericht (respectievelijk 12% en 7%) en ook metingen met betrekking tot fysieke gezondheid en academisch functioneren waren schaars (beide 2%). Allereerst werd op het *gedragmatige domein*, wat betrekking had op de gevolgen voor het gedrag van zowel ouders als kinderen, een mogelijke negatieve relatie gevonden met een verhuizing na scheiding. Volgens zes studies (gebaseerd op vijf onafhankelijke steekproeven)³⁴ werd meer huiselijk geweld gerapporteerd in situaties waarin verhuisd was na een scheiding³⁵ dan in andere scheidingssituaties. Twee studies, waarin Australische ouders werden geïnterviewd waarbij sprake was van een juridisch proces omtrent de verhuizing, rapporteerden erg slechte en gewelddadige relaties tussen ouders waarbij in de meeste gevallen sprake was van huiselijk geweld op de korte- en langetermijn.³⁶ Ook werd in een longitudinale studie een verband gevonden tussen verhuizing na scheiding en middelengebruik op de korte termijn. In dezelfde studie werd vaker contact met justitie en frequenter externaliserende problematiek gerapporteerd bij jongeren die te maken hadden met een verhuizing na scheiding.³⁷

32 S.L. Braver, I.M. Ellman & W.V. Fabricius, 'Relocation of children after divorce and children's best interests: New evidence and legal considerations', *Journal of Family Psychology* 2003/17, p. 214.

33 J. Cashmore & P. Parkinson, 'Children's wishes and feelings in relocation disputes', *Children and Family Law Quarterly* 2016/28; P. Parkinson & J. Cashmore, 'Relocation and the indissolubility of parenthood', *Journal of Child Custody* 2018/15, p. 159.

34 W.V. Fabricius & S.L. Braver, 'Relocation, parent conflict, and domestic violence: Independent risk factors for children of divorce', *Journal of Child Custody* 2006/3, p. 7-27; J. Behrens, B. Smyth & R. Kaspiw, 'Australian family law court decisions on relocation: Dynamics in parents' relationships across time', *Australian Journal of Family Law* 2009/23, p. 222-246; J. Behrens & B. Smyth, 'Australian family law court decisions about relocation: Parents' experiences and some implications for law and policy', *Federal Law Review* 2010/38, p. 1-20; P. Parkinson & J. Cashmore, 'When mothers stay: Adjusting to loss after relocation disputes', *Family Law Quarterly* 2013/47, p. 65-96; J.P. Koller, 'Effects of post-divorce relocation on adult children from divorced families', *Drexel University* 2016; M.M. Stevenson, W.V. Fabricius, S.L. Braver & J.T. Cookston, 'Associations between parental relocation following separation in childhood and maladjustment in adolescence and young adulthood', *Psychology, public policy, and law* 2018/24.

35 In deze context werd huiselijk geweld in de geïncludeerde studies uiteenlopend gedefinieerd. Het werd zowel vanuit het perspectief van de ouders als vanuit het perspectief van het kind gezien. In alle studies, met uitzondering van één studie waarin geweld naar het kind werd gemeten, werd huiselijk geweld gemeten tussen de ouders.

36 J. Behrens, B. Smyth & R. Kaspiw, 'Australian family law court decisions on relocation: Dynamics in parents' relationships across time', *Australian Journal of Family Law* 2009/23, p. 244; J. Behrens & B. Smyth, 'Australian family law court decisions about relocation: Parents' experiences and some implications for law and policy', *Federal Law Review* 2010/38, p. 7.

37 M.M. Stevenson, W.V. Fabricius, S.L. Braver & J.T. Cookston, 'Associations between parental relocation following separation in childhood and maladjustment in adolescence and young adulthood', *Psychology, public policy, and law* 2018/24, p. 15.